

Τό ἐμφύλιο πνεῦμα: Ἐκφάνσεις τοῦ Ἐμφυλίου
στήν πολιτική ψυχολογία καί κουλτούρα

Μιά μαύρη τρίτη τοῦ Μαγιοῦ, μέρα φαρμακωμένη
ἦρθε ὁ ΕΔΕΣ στό χωριό τό χωρισμό νά φέρει,
χωρίζουν φίλοι γκαρδιακοί κι ἀδελφία ἀγαπημένα
καί πολεμᾶνε σάν ὀχτροί τή νύχτα καί τή μέρα.¹

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΖΗΤΗΜΑ, ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΓΓΡΑΦΕΤΑΙ καί ἡ παρούσα ἀνάλυση, ἀναφέρεται στή διπλή κίνηση, πού διέπει τή σχέση μεταξύ ψυχῆς καί ἱστορίας —δυό τάξεις φαινομένων ἀλληλένδετων, ἀλλά καί διακριτῶν, μέ διαφορετική δομή, λειτουργία καί, ἰδίως, χρονικότητα, ἀλλά καί μέ πολύπτυχες μεταξύ τους συνηχήσεις καί ἀντιστοιχίσεις. Αὕτῃ ἡ διπλή κίνηση συνίσταται σέ μία διαλεκτική μεταξύ ἱστορικότητας τοῦ ψυχισμοῦ, ἀπό τή μία, καί ψυχικῆς πτυχῆς τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ἄλλη. Δέν ὑπάρχει ἀνιστορικός ψυχισμός —οὔτε, ὅμως, καί ἄψυχη ἱστορία. Ἀπό τή μία, λοιπόν, ἐσωτερικέυση καί διαχείριση τῆς ἱστορίας μέ ὅρους ψυχικῆς κατασκευῆς καί λειτουργίας καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἐξωτερικέυση, ἐπένδυση καί μορφοποίηση ψυχικῶν διεργασιῶν στόν ἱστορικό χώρο. Ὡς ἐξοὺν τά πράγματα.

Ὡς πρὸς τόν Ἐμφύλιο, αὐτό τό γενικό ἐρώτημα διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: Πῶς μορφοποιήθηκαν τό βίωμα, ἡ δράση, ἡ σύγκρουση, ἡ ἔκβαση, τά μετὰ-τόν-ἐμφύλιο καί ἡ ὑπέρβασή τους μέσα στήν ψυχική ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τίς ἐποχές αὐτές; Ποιές εἶναι οἱ προϋποθέσεις καί ποιές οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς μορφοποίησης; Καί ποιά εἶναι ἡ ἔκβαση αὐτῆς τῆς διεργασίας μέσα στό ἱστορικό γίγνεσθαι, εἰδικότερα δέ στή μέση ἱστορική διάρκεια;

1. Riki Van Boeschoten, *From armatolik to the people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949*. Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1991, σ. 348.

Τό πλαίσιο τῆς προσέγγισης προσδιορίζεται ὡς ἑξῆς: Κανείς δέν πολεμᾷ καί δέν θυσιάζει καί τή ζωή του ἀκόμη γιά ἐπιχειρήματα καί ἔννοιες «γυμνές». Ἀπαιτεῖται συναισθηματική ἐπένδυση, ψυχική κινητοποίηση καί ὁρμή, ὑποκειμενική ἐμπλοκή πολύπλευρη καί σέ βάθος. Αὐτό, ἄλλωστε, εἶναι καί τό πρακτικό ἀντίκρισμα τῆς ρήσης τοῦ Κάρλ Μάρξ ὅτι «οἱ ἰδέες, ὅταν κατακτήσουν τίς μάζες, μετατρέπονται σέ ὕλική δύναμη» —ή κατάκτηση τῆς φαντασίας.

Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἀκραία φυσική καί ψυχική προσπάθεια, πού ἐξυπονοεῖ ἡ πολεμική ἀναμέτρηση, ἰδίως σέ συνθήκες πάθους καί ἔντασης, ὅπως αὐτές πού χαρακτηρίζουν τήν Ἀντίσταση καί τόν Ἐμφύλιο —ἀλλά καί, κατοπινά, ἡ διαβίωση σέ συνθήκες «ψυχροῦ ἐμφύλιου πολέμου» ἤ, ἴσως ἀκριβέστερα, «ἐμφύλιας εἰρήνης» — προϋποθέτει, μεταξύ τῶν ἄλλων, καί ψυχικές διεργασίες ἱκανές νά θέσουν σέ κίνηση καί νά βαστάξουν μιά τέτοια δυναμική. Προνομιακό πεδίο καί δεσπόζουσα πτυχή αὐτῶν τῶν διεργασιῶν ἀποτελοῦν οἱ φαντασιώσεις, πού μορφοποιοῦν μέ τρόπο ψυχικά ἀποτελεσματικό τά πραγματολογικά, πολιτικά, πολιτισμικά καί ἰδεολογικά στοιχεῖα τοῦ περιβάλλοντος, μέ τρόπο πού ἐμπλέκει σέ βάθος τή ζῶσα ὑποκειμενικότητα καί σηματοδοτεῖ, νοηματοδοτεῖ καί ἐπενδύει ψυχικά τήν πρακτική τῶν ἱστορικῶν προσώπων καί ὁραστῶν.

Φαντασίωση καί Ἱστορία

Πρὶν ἀπό δέκα χρόνια, μέ ἀφορμή τὰ *Ὁράματα καί θάματα* τοῦ Μακρυγιάννη, πραγματοποιήσα μιά ἀνάλυση τῶν φαντασιώσεων πού συγκροτοῦν αὐτόν τόν λόγο.² Ὡς φαντασίωση νοεῖται ἓνα πλάσμα τῆς φαντασίας, πού σκηνοθετεῖ θαυότερες ψυχικές διεργασίες, μέ τρόπο πού νά ἐμφανίζονται πραγματοποιούμενες οἱ ἐπιθυμίες τοῦ ὑποκειμένου. Στήν περίπτωση τοῦ Μακρυγιάννη, παραδείγματος χάριν, αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ ποικιλόμορφα σενάρια, πού ἔχουν ὡς πυρήνα τους τήν ἄρνηση ἑνός τραυματικοῦ βιώματος —μιάς ἐγκατάλειψης ἀπό τή μητρική μορφή.

2. Ν. Σιδέρης, «Ὁ λόγος τοῦ Μακρυγιάννη. Μιά ψυχολογική θεώρησή». *Διαβάζω*, 101(1984), σ. 105 κ. ἑ.

Μ' αυτό ως αφετηρία, πρότεινα και τό εξής: Κάθε πολιτισμός, σε κάθε ιστορική περίοδο, «προτιμά» και ευνοεί ένα όρισμένο υπόδειγμα προσωπικότητας. Αυτή ή επιλογή υλοποιείται με την έσωτερικευση των αντίστοιχων «προδιαγραφών» και τον προσανατολισμό της ψυχικής λειτουργίας προς όρισμένες κατευθύνσεις. Μιά υπόθεση, εργασίας είναι σχετικά ή εξής: Κάθε κουλτούρα τείνει όχι μόνο να άπωθει όρισμένα υλικά, αλλά και να οργανώνει τις διαπροσωπικές σχέσεις, επικοινωνίες και διεργασίες με βάση, από τη μία, την έκλυση όρισμένων προνομιακών άμυντικών μηχανισμών και, από την άλλη, την ενεργοποίηση όρισμένων, κατά κανόνα άσυνειδητών, φαντασιώσεων. Ιστορικές περιστάσεις διέπουν, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, την έναλλαγή αυτών των φαντασιώσεων, πού λειτουργούν ως ιδεώδη, ως πρότυπα ταυτοποίησης και νόρμες συμπεριφοράς, αλλά και ως οδηγητικά σχήματα για τη δόμηση της έμπειρίας των μελών της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, για να κινηθούν οι ιστορικές διαδικασίες άπαιτείται, από την πλευρά του ανθρώπινου στοιχείου, να σχηματισθούν και να κατακτήσουν την ψυχή και όρισμένες φαντασιώσεις.

Έτσι, παραδείγματος χάριν, στην ιστορική περίοδο στην όποία αναφερόμαστε, ό Σπύρος Μελετζής, φωτογράφος της Άντίστασης, διατυπώνει τό ζήτημα με τρόπο ανάγλυφο:

Κι άπορούστε ποιά δύναμη, θεϊκή, άόρατη, ξανάνωσε σε μία στιγμή τουτό τό λαό, τον ξανάπλασε και τον ύψωσε ως τά μεσούρανα, τον λευτέρωσε από κάθε πρόληψη, του ξαστέρωσε τη σκέψη, τον έλωσε στο φώς της και τον φτέρωσε έτσι ώστε να νιώθει πως δέν είναι πιά αδύναμος και άβουλος, αλλά λαός θεριό, λαός Τιτάνας, γίγαντας, ήμίθεος. Ένας λαός πού βρήκε για μία στιγμή τον έαυτό του, τη χαρά του, τη λευτεριά του, κι άς πήγαινε αύριο στον πόλεμο.³

Κάτι λοιπόν κυρίευσε την ψυχή των ανθρώπων, τους έλευθέρωσε από προλήψεις (δηλαδή «άρνητικές» φαντασιώσεις), τους έδωσε φτερά, έκανε τον καθένα «να νιώθει θεριό, Τιτάνας, γίγαντας, ήμίθεος». Ξανάπλασε τις ψυχές —δηλαδή τις έκανε να λειτουργούν σύμφωνα με κάποιες «θετικές», πρόσφορες για την Άντίσταση, φαντασιώσεις.

Τό ζήτημα, πού πραγματεύομαι εδώ, είναι λοιπόν τό εξής: Ποιά είναι ή

3. Σ. Μελετζής, *Με τους άντάρτες στα βουνά*, Αθήνα, 1984, 3η έκδοση, σ. 8.

θεμέλια δομή τῶν φαντασιώσεων πού πλαισίωσαν τήν Ἀντίσταση; Πῶς αὐτές ἐξελίχθηκαν καί ἀναδιατυπώθηκαν στόν Ἐμφύλιο καί ἀπό κεῖ στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα; Πῶς ὀργάνωσαν λόγους, νοοτροπίες καί συμπεριφορές; Τί ἀπόγιναν;

Ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση

Ἡ Ἀντίσταση ἔχει ὡς ἐμβληματική πεμπτουσία της τό θρυλικό δίπτυχο «Ἀντάρτικο-Ἄρης». Καί συνοψίστηκε στό λόγο: «Πολεμάμε καί τραγουδαίμε». Πραγματικά, τά ἀντάρτικα τραγούδια, μέ τήν πλούσια συναισθηματική φόρτιση, ψυχική ἀξία καί εἰκονοπλασία τους, ἀποτελοῦν προνομιακό τόπο ἔκφρασης αὐτοῦ πού ἀντιπροσώπευε ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση.

Τό ὕλικο αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης τό βρήκα λοιπόν πρῶτα πρῶτα σ' αὐτά τά τραγούδια. Δίπλα σ' αὐτά, ὁ Λόγος τῆς Λαμίας τοῦ Ἄρη, ἡ μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετζῆ καί ἡ ἐπιλεγμένη προσωπική μαρτυρία μιᾶς γυναίκας τοῦ λαοῦ σήμερα φωτίζουν τίς πτυχές πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Δείχνουν, δηλαδή, τή βασική δομή τῶν φαντασιώσεων αὐτῶν πού ἀγωνίστηκαν —καί μάλιστα τό βαθύτερο, συναισθηματικά φορτισμένο ἔργο φαντασίας, πού βαστάζει καί τίς τυπικές ἐκδηλώσεις τοῦ πολεμικοῦ πνεύματος: πολεμόχαρη διάθεση, ἀδελφосύνη στή δοκιμασία, περιφρόνηση τοῦ κινδύνου, ἥρωική στάση ἀπέναντι στό θάνατο... Τό πῶς, μ' ἄλλα λόγια, ἡ Ἀντίσταση ρίζωσε ὄχι μόνο στό σῶμα (ἐπιβίωση) ἢ τό μυαλό (ἐλευθερία...) ἀλλά καί, ἀκόμη βαθύτερα ἴσως, στή φαντασία τοῦ λαοῦ, κάνοντάς τον νά νιώθει ἔτοιμος γι' αὐτόν τόν ὑπέρ πάντων ἀγῶνα· ὅπως τό ἄκουσε ὁ Σ. Μελετζῆς ἀπό μιᾶ Εὐρυτανίσα γυναίκα:

Ἀγῶνας εἶναι αὐτός, συναγωνιστή, ἀγῶνας. Ἄμα τόν κερδίζουμε τά κερδίζουμε ὅλα, κι ἂν τόν χάσουμε, τά χάνουμε ὅλα.⁴

4. Αὐτόθι, σ. 24.

Ο θρύλος ως αισθητική

Ἡ σημερινή μαρτυρία μιᾶς γυναίκας, πού τότε ἦταν φοιτήτρια, σέ συζήτησή μας, εἶναι ἡ ἐξῆς:

— Ἐσεῖς, πού ζούσατε στήν πόλη, πῶς τό ἔχατε πλάσει τό ἀντάρτικο μέ τή φαντασία σας;

— Τό ἀντάρτικο;... Νά σοῦ πῶ. Πρῶτα πρῶτα, ὅταν ἄκουσα τό τραγούδι γιά τόν Ἄρη, Βελουχιώτη. [...] Αὐτό πού λέγανε σ' ὅλα τά λεωφορεῖα. Σχεδόν κάθε μέρα ἀκούγαμε αὐτό τό τραγούδι μέσα στά λεωφορεῖα. [...] Κι ὅταν ἀκούγαμε αὐτό τό τραγούδι καταλαβαίνεις τί γινόταν... [...] Αἰσθανόμασταν... Δέν φοβόμαστε τίποτα. [...] Κυριευόμαστε ἀπό ἕναν ἀπέραντο ἐνθουσιασμό. [...]

— Πῶς τοὺς φανταζόσαστε ἐσεῖς... τόν Ἄρη, ἄς ποῦμε, πῶς τόν φανταζόσαστε...

— Παλικάρια! Παλικάρια! Ὅπως τοὺς εἶδαμε ὅταν μπήκανε μέσα! Ἀπό τήν Ἱερά Ὁδό μπήκανε. Τοὺς εἶδαμε πῶς ἐμπήκανε. Λεβέντες! Παλικάρια! Μά δέν ὑπῆρχε καλύτερο πράγμα... νά δεῖς αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους! Δέν εἶναι ψέματα, τοὺς εἶδαμε... [...]

— Καί πρὶν τοὺς δεῖτε, πῶς τοὺς φανταζόσαστε;

— Τοὺς φανταζόμαστε [...] πολεμιστές, ὅπως τοὺς κλέφτες καί τοὺς ἄρματολούς... τοὺς κλέφτες προπαντός, τοὺς καπετάνιους. Ἀλλά τοὺς εἶδαμε! Ἦταν λεβέντες, πράγματι. Εἶχαν αὐτό τό ἀγέρωχο, τό λαϊκό. [...] Παλικάρια! Πολύ ωραῖα... Ἦταν ωραῖοι, ωραῖοι! Γενναῖοι καί ωραῖοι!

Ἀπό τή μαρτυρία αὐτή ξεχωρίζουμε δύο σημεῖα: Πρῶτον, τό χαρακτηρισμό τῶν ἀνταρτῶν: «Γενναῖοι καί ωραῖοι». Δεύτερον, τήν ἐμφατική διαβεβαίωση «Δέν εἶναι ψέματα, τοὺς εἶδαμε!» —πού ἰσοδυναμεῖ μέ ἔμμεση μαρτυρία ὡς πρὸς τό πόσο ἡ αἰγλή τῆς μορφῆς, πού εἶχε πλασθεῖ γιά τοὺς ἀντάρτες ὡς φαντασίωση, ἄγγιζε τά ὅρια τοῦ ἀπίστευτου, τοῦ μύθου. Παρόμοια εἶναι ἄλλωστε καί ἡ μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετζή:

Ὅπως στά παραμῦθια τῆς γαλιᾶς ἐπλαθα τοὺς ἀντάρτες σά δράκους... ὄντα παράξενα, ξωτικά... σάν τοὺς αἰτούς... ν' ἀψηφᾶν κάθε κίνδυνο καί νά 'ναι ἀνίκητοι στίς μάχες.⁵

5. Αὐτόθι, σ. 13.

Φύση-Ἀντίσταση

Ἔνα ἄλλο σημεῖο τῆς προηγούμενης μαρτυρίας τώρα:

—Νά σέ ρωτήσω κάτι. Ἐσύ μέ τί θά τήν παρομοιάζεις τήν Ἀντίσταση;
Ἔτσι ἐλεύθερα...

—Ἄ, μέ τί θά τήν παρομοιάζα... Θά τήν παρομοιάζα με... [σιωπή] σάν ἓνα μεγάλο σύννεφο... πού διαπερνᾶται ἀπό ἀστραπόβροντα... Ἔτσι ἀκριβῶς... Ἔτοιμο νά... ἀφήσει τήν καταιγίδα. Ἔτσι μοιάζει ἡ ἐλληνική Ἐθνική Ἀντίσταση... ἦταν τέτοια...

Ἄν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀντάρτη πλάθεται μέ προσφυγή στόν ἱστορικό θρύλο καί τήν αἰσθητική ἀξίωση, αὐτό πού ἐκφράζεται ἐδῶ ὡς φαντασίωση, σχετικά μέ τή μορφή «Ἐθνική Ἀντίσταση», παραπέμπει ἄμεσα καί ριζικά ὄχι μόνο στήν ἀνθρώπινη ἱστορικότητα, ἀλλά καί σέ κάτι πρὶν καί πέρα ἀπό κάθε πλάσμα πολιτισμοῦ —στήν τάξη τοῦ φυσικοῦ φαινομένου καί, σέ συσχέτιση μέ τά συμφραζόμενα, ὅπως π.χ. μέ τά προαναφερθέντα γιά τή μορφή τοῦ ἀντάρτη, στή διάσταση τοῦ ὑπερφυσικοῦ.

Ἀντίσταση-Κόσμος

Συστηματοποιώντας ὅσα παρέχει τό ὕλικό τῆς μελέτης ὡς πρὸς τό σημειωτικό ὕλικό καί τή ρητορική πού υἱοθετοῦνται, ἀλλά καί ὡς πρὸς τή δομική τάξη, τά τυπικά σενάρια καί μοτίβα πού συγκροτοῦν τίς φαντασιώσεις σχετικά μέ τήν Ἀντίσταση, ὀδηγοῦμαστε σέ ἓνα θεμέλιο σχῆμα τοῦ κόσμου, ὅπου ἐγγράφει ἡ φαντασία τήν Ἀντίσταση. Τό πεδίο καί ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ κόσμου ὀρίζονται ὡς συνάρτηση τῶν σχέσεων σέ δύο καθοριστικά δίπολα: «Φύση-Πολιτισμός», ἀπό τή μιά, καί «Ἀρμονία-Σύγκρουση», ἀπό τήν ἄλλη.

Τό δίπολο «Φύση-Πολιτισμός» θεμελιώνει κάθε νοητική καί ψυχική κατασκευή τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τόν κόσμο, τόν ἑαυτό του καί τή σχέση μεταξύ τῶν δύο. Τό δίπολο «Ἀρμονία-Σύγκρουση» εὐθέως παραπέμπει καί στό συστατικό δίπτυχο τῶν θεμέλιων ψυχικῶν δυνάμεων, πού εἶναι οἱ ὁρμές τοῦ ἔρωτα καί τοῦ θανάτου. Προκύπτει λοιπόν ὅτι τό σύμπαν, ὅπου ἡ

φантаσία ἐγγράφει τὴν Ἀντίστασι, δὲν εἶναι μιὰ «γωνιά τοῦ κόσμου», ἀλλὰ ὁ κόσμος στήν ὁλότητά του (καί στό πλαίσιο μιᾶς ἀντιπαράθεσης κοσμικῶν διαστάσεων μεταξύ τῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου).

Μ' αὐτό τόν τρόπο, ἡ Ἀντίστασι ξαναπλάθει τίς ψυχές —καί φωτίζεται τό βαθύτερο νόημα τοῦ λόγου τῆς Εὐρυτάνισσας γυναίκας, πού λέει ὅτι ἐκεῖ διακυβεύεται τό πᾶν.

Ἡ ψυχική δύναμη αὐτῆς τῆς φαντασιωτικῆς κατασκευῆς κινητοποιεῖ ἀσύλληπτες ἀνθρώπινες δυνάμεις, πού προκαλοῦν «ἀπορία», ὅπως λέει ὁ Σ. Μελετζής, καί παραπέμπουν ἀκόμη καί σέ κάτι τό «ὑπερφυσικό» —δηλαδή σέ κάτι πού ξεπερνᾷ τό συνηθισμένο σύστημα λόγου καί φαντασίας τῆς προηγούμενης ἱστορικῆς κατάστασης.

Ἀντίστασι: Φύση καί Πολιτισμός

Σ' αὐτό τό συμπαντικό πεδίο ἀντιπαράθονται ὄχι ἀπλῶς δύο ἀντίθετα στρατόπεδα, ἀλλά δύο ριζικά καί ποιοτικά διαφορετικοί τύποι σχέσεων μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ: Ἀπό τή μιὰ, ὁ κατακτητής καί οἱ συνεργάτες του, πού ἐκπροσωποῦν τή σύγκρουση μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ, μέ βάση δύο κύρια ὑποδείγματα:

Πρῶτον, κακιά φύση ἐναντίον ἀγαθῶν πολιτισμοῦ —«λύκοι» κι «ἀγρίμια» ἐναντίον παιδιῶν, γυναικῶν, γερόντων κι ἀρρώστων, ἐναντίον τῆς ἠθικῆς καί τῆς ἐλευθερίας... Καί, δεύτερον, κακός πολιτισμός ἐναντίον ἀγαθῆς φύσης. Ἔτσι, παραδείγματος χάριν, ὁ Ἄρης Βελουχιώτης λέει:

Μά ὁ λαός μας δέν ἦτανε σέ θέση νά συνεχίσει τό ἔργο του αὐτό [ἀλβανικό ἔπος]. Ὅσο φλογερά κι ἂν ἦτανε τά στήθη του, ἡ φλόγα αὐτή δέ θά ἄντεχε στά σιδερόφραχτα μεγαθήρια τῶν φασιστῶν, μιὰ πού εἶχε μέσα του καί τήν προδοσία τῶν ἡγετῶν του.⁶

Ἐδῶ, ἡ ἀγαθή φυσική δύναμη καί ἡ πνοή τῆς ζωῆς (στήθη-φλόγα) ἀντιπαράθονται στά κακά τοῦ πολιτισμοῦ (μηχανές-δολιότητα). Ἀπό τήν ἀλ-

6. Ἄρης Βελουχιώτης, Ὁ λόγος τῆς Λαμίας, περὶ Ἑλληνικά θέματα, χ.τ., χ.χ. 1944, σ. 13.

λη, ή Ἀντίσταση, πού ἐνσαρκώνει τήν ἁρμονία μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ. Ἄρμονία πού ἐκφράζεται στό δίπτυχο «ἄξιοι γιοί μεγάλων πατέρων, οἱ ὅποιοι ὑπερασπίζουσι τή μάνα-πατρίδα-γῆ», καί «λιοντάρια κι αἰτοί πού μάχονται γιά τήν ἐλευθερία, τήν τιμή καί τήν ἀνθρώπινη ἀδελφσύνη». Τέκνα καί θηρία ἐδῶ δέν ἀντιπαράτιθενται, ἀλλά ἐκφράζουσι τή βαθύτερη ἁρμονία τοῦ διπτύχου «Φύση-Πολιτισμός», πού ἐνσαρκώνεται στόν ἀγῶνα τῆς Ἀντίστασης.

Ἐννοεῖται ὅτι τό βασικό ὑπόδειγμα, πού προκύπτει ἀπ' αὐτή τήν ἀντιπαράθεση δύο ἀντίθετων τύπων σχέσης μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ, μεταγράφεται, ἀναπλάθεται, παραφράζεται καί ἀναδιατυπώνεται σέ ὅλα τά ρητορικά καί σημειωτικά πεδία, ὅπου γίνεται λόγος περί Ἀντίστασης. Ἔτσι, παραδείγματος χάριν, στό ἐσωτερικό τοῦ ὅρου «φύση» συναντᾶμε τό δίπολο «ἀγρίμιμα-λύκοι ἔναντι λιονταριῶν-αἰτῶν» —ἐνῶ στό ἐσωτερικό τοῦ ὅρου «πολιτισμός» βρίσκουμε τήν ἀντιπαράθεση «σκλαβιά-ἀνομία-ἐγκλημα ἔναντι ἐλευθερίας-δικαίου-ἀγῶνα».

Ἰδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐδῶ καί τό πῶς τείνουν νά συμπυκνώνονται οἱ δύο αὐτοί τύποι σχέσεων, ὅταν ἡ ψυχική καταπόνηση ἢ ἔνταση ἐξωθεῖ σέ ἀκραῖες σχηματοποιήσεις τῶν θέσεων πού ἐκφράζει κάθε τύπος. Διαφαίνεται λοιπόν, σ' αὐτές τίς συνθήκες, ἡ τάση νά σχηματοποιεῖται ὁ κόσμος μέ ὅρους «ἀπορρόφησης» τοῦ ἑνός ὅρου ἀπό τόν ἄλλο: Ἀπό τή μιά, ὁ «φυσικός πολιτισμός», τό φυσικό ὡς πολιτισμός, ὁριακά δέ ἡ φυσική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ ἀνθρώπινου. Κι ἀπό τήν ἄλλη, ὁ πολιτισμός ὡς βία ἔναντι τοῦ φυσικοῦ —εἴτε μέ τή μορφή τῆς μηχανικῆς καταστροφικότητος εἴτε μέ τή μορφή τῆς ἐξαπάτησης καί τῆς δολιότητος.

Τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα αὐτῆς τῆς «ἀπορρόφησης», πού ὁδηγεῖ σέ μιά οἰονεῖ ἀντιπαράθεση φυσικοῦ-πολιτισμοῦ:

Στό «τραγούδι τοῦ Ἑλλη»,⁷ οἱ δύο ἀντίπαλοι συμπυκνώνονται ὡς ἑξῆς: «ἄπιστος Ἰταλός/Ἑλλη-αὐτός-ἀγέρι».

Ἡ Ρίτα Μπούμη-Παπαῖ, στό ποίημά της «Ὁ Καπετάνιος» (1946), γράφει:⁸

Γιά ποιά πατρίδα μᾶς μιλάνε;
Ἐμεῖς μιά μόνο ξέρουμε καί μιά μόνο ἀγαπάμε:
Ἐκεῖνη τήν ἀγέλαστη, τή μαυρομαντιλοῦσα

7. Riki Van Boeschoten, *From armatolik*, ὁ.π., σσ. 614-15.

8. Π. Λαγδάς, *Ἄρης Βελουχιώτης. Ὁ πρῶτος τοῦ ἀγῶνα*, Ἀθήνα 1964, σσ. 15-16.

πού δέ φορεῖ μυριδικά, μεταξωτά, βραχιόλια,
μά εἶναι πουρνάρι, στεναγμός, χῶμα πικρό κι ἰδρώτας...

Ἐνῶ, στό ἴδιο ἀκριβῶς πνεῦμα, κι ὁ Ἄρης, στό Λόγο τῆς Λαμίας παρομοιάζει τήν Κατοχή μέ σιδερένια τανάλια πού σφίγγει τό λαό. Ἀντιπαραθέτει στήν προσκυνημένη ἡγέτιδα τάξη τῆ φούχτα τῶν ἀγωνιστῶν, πού ἱδρυσε τό ΕΑΜ, λέγοντας γι' αὐτήν: «Κι ἐπειδὴ δέν εἶχε σκοπό νά καταπιαστεῖ μέ χαρτοπόλεμο ἔβγαλε στό βουνό τό ἀντάρτικο». Σπιγματίζει τά «ψηλά καπέλα» καί τούς ὑποκριτές πού κάνουν «σάν δεσποινίδες τῆς ἀριστοκρατίας» καί τονίζει ὅτι «ἡ λευτεριά δέν κερδίζεται μέ ξόρκια, ἀλλά μέ ἀγῶνες καί θύματα» —φράση πού σαφῶς, στή συγκεκριμένη συνάφεια, ἀντιπαραθέτει τά λόγια στό σῶμα, τή δολιότητα τοῦ πολιτισμοῦ στήν ἀθηναικότητα τοῦ φυσικοῦ.

Μαρτυρία τοῦ Ἄλλου καί τῆς Πράξης

Ἡ αἰσθησι αὐτῆς τῆς ὀριακῆς ἀντιπαράθεσης μεταξύ φυσικοῦ καί πολιτισμικοῦ ἀναδύεται καί ἀπό τή γραφή κάποιου πού δέν εἶναι Ἑλληνας. Ἔτσι, ὁ Ντομινίκ Ἐντ, στό βιβλίο του *Οἱ Καπετάνιοι*, περιγράφει τήν κατάστασι στά τέλη τοῦ 1943 ὡς ἑξῆς:

Κι ὅμως, ἡ στρατιωτική κατάστασι σπάνια εἶναι τόσο σοβαρή. Οἱ γερμανικές δυνάμεις ξεχύνονται στόν τεράστιο θύλακα πού ἀπόμεινε κενός μετά τήν ἰταλική κατάρρευσι καί ὁδηγοῦν τή μεγάλη, τους ἐπίθεσι, σέ ὅλα τά μέτωπα κατά τῆς Ἀντίστασης. Παντοῦ οἱ ἀπώλειες εἶναι σοβαρές ἀλλά τό βουνό ἐξακολουθεῖ νά ἀντιτάσσει τήν πέτρα καί τούς ἀνθρώπους τῆς πέτρας στό ἀτσάλι. Μένει ἀπόρθητο.⁹

Στό ἴδιο πνεῦμα, παραβάλλει τή σύγκρουσι καπετάνιων/Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ μέ σύγκρουσι βουνοῦ/πόλης. Ἐνῶ ἀναφέρει κι ἓνα περιστατικό (ἀρχές 1944) πού εἰκονογραφεῖ παραστατικά καί συμπτωματικά αὐτή τή λανθάνουσα σύγκρουσι μεταξύ φυσικοῦ καί πολιτισμοῦ:

9. Dominique Eudes, *Οἱ καπετάνιοι. Ὁ ἐλληνικός ἐμφύλιος πόλεμος*, Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1974, σ. 151.

Ὁ Τζίμας γυρίζει στό Γενικό Στρατηγεῖο τοῦ ΕΛΑΣ, στό Κεράσοδο, γιά μερικές ἐβδομάδες. Ἐδῶ, ἡ ἀτμόσφαιρα ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται αἰσθητά. Οἱ πολιτικοί εἶναι πανταχοῦ παρόντες καί ἀντισταθμίζουν τό κύρος τῶν καπετάνιων. Στό τέλος τοῦ χρόνου γίνεται συγκεκριμένα γνωστό στους νεοσύλλεκτους τοῦ βουνοῦ ὅτι ἡ γενειάδα εἶναι ἀταίριαστη μέ τούς κανόνες τῆς σοσιαλιστικῆς ὑγιεινῆς. Πέρα ἀπό τήν πανοπλία, πέρα ἀπό τή λαϊκή εἰκονογραφία, ἐκεῖνο πού ἀμφισβητεῖται ἐδῶ εἶναι ὁλόκληρη ἡ παράδοση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀντάρτικου.¹⁰

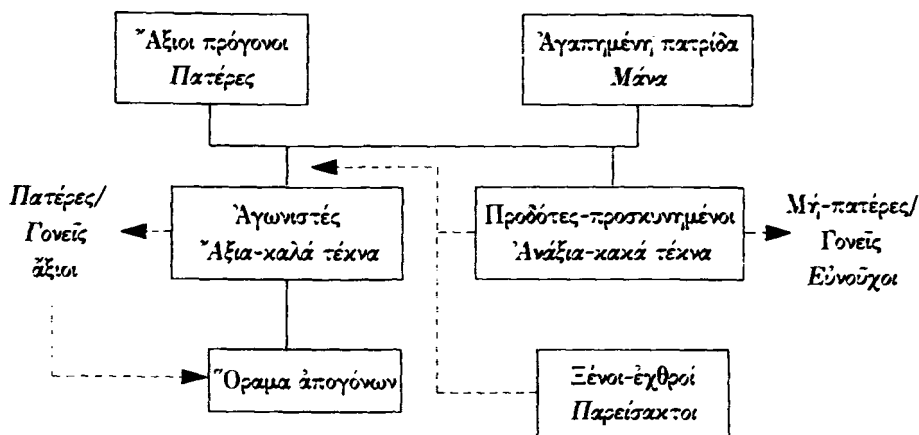
Ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση ἁρμονίας

Μποροῦμε, λοιπόν, νά συνοψίσουμε τή βασική δομή, πού περιγράφει τήν Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση, σέ ἓνα τρίπτυχο: Ἡ Ἀντίσταση ἐκφράζει τήν ἁρμονία φύσης/πολιτισμοῦ. Ἡ Ἀντίσταση ἐνσαρκώνει τήν ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς ἁρμονίας ἀπέναντι στήν ἐξάρθρωσή της, πού τήν ἐκφράζει ὁ κατακτητής καί οἱ συνεργάτες του. Ἡ Ἀντίσταση ἰσοδυναμεῖ μέ ἀγαθό φυσικό φαινόμενο —σάν κι αὐτό αὐθεντικό, ἀνίκητο, ἄφθαρτο καί ἄδολο. Ἀξίζει ἐδῶ νά ἀντιπαραβάλλουμε αὐτή τήν ἀγαθότητα τοῦ φυσικοῦ μέ τή δολιότητα, τή διαφθορά καί τή βία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιόδου, ὅπως ἐκφράζονται ἀπό τόν «μή-ὑποπτο» γιά τά φρονήματά του Γ. Σεφέρη, στά ποιήματά του «Μέρες τ' Ἀπρίλη '43», «Θεατρίνοι Μ.Α.» καί «Τελευταῖος σταθμός».

Γενεαλογία τῆς Ἀντίστασης

Ἄν ἀναλύσουμε τώρα τίς βαθύτερες καί λεπτότερες ψυχικές πτυχές αὐτοῦ τοῦ κόσμου, πού πλάθει ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση, μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι βασική πτυχή αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ τό ἐξῆς γενεαλογικό σχῆμα:

10. Αὐτόθι, σ. 155.

Τά ὁδηγὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι τὰ ἐξῆς:

Μιά γενεαλογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, πού ὁδηγεῖ σέ διχοτομία τῶν τέκνων (καλά-κακά/ἄξια-ἀνάξια), καθὼς καί σέ διχοτομία τῆς γενεαλογικῆς ροῆς (μόνον οἱ ἀγωνιστές εἶναι ἄξιοι γιὰ πατέρες —οἱ προδότες καί οἱ προσκυνημένοι εἶναι εὐνούχοι).

Κατακτητές καί προδότες εἶναι παρεΐσακτοι στή σχέση τῶν ἄξιων τέκνων μέ τούς πατέρες καί τή μάνα-πατρίδα, προσπαθώντας νά καταλύσουν αὐτόν τόν «φυσικό δεσμό» καί τή «φυσική τάξη» πού προϋποθέτει. «Λύκοι πού ὀρμᾶνε στό κοπάδι» εἶναι μιά τυπική μεταφορά-ἀναφορά σ' αὐτόν τόν παρεΐσακτο.

Νόημα τοῦ ἀγώνα εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ μητρικοῦ ἀντικειμένου (βλ. τὰ τραγούδια «Ὁ ἀντάρτης τοῦ ΕΛΑΣ», «Μές στά κατάμαυρα ντυμένη» ἢ «Εἴμαστε ἐμεῖς, Ἑλλάδα, τὰ παιδιὰ σου») καί ἡ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀναφορά στούς πατέρες (βλ. τόν Λόγο τῆς Λαμίας ἢ τό τραγούδι «Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα»).

Ἡ Ἀντίστασις ἐγκαλεῖ τόν καθένα ὡς πρός τήν ἱκανότητά του νά ἐπωμισθεῖ τή λειτουργία καί τό ἰδεῶδες τῆς γονεϊκῆς μορφῆς. Σ' αὐτό τό καιριο ψυχικά σημεῖο, ἡ διατύπωση τοῦ Ἄρη, στόν Λόγο τῆς Λαμίας, δέν ἀφήνει καμιᾶ ἀμφιβολία:

11. Ε. Κυριαζῆ (ἐπιμ.), *Τό ἀντάρτικο καί τό ἐπαναστατικό τραγούδι*. Μνήμη, Ἀθήνα, σσ. 9, 22-23, 28-29 καί 10 ἀντίστοιχα.

Μά κι ἂν τό θέλαμε, δέν εἶχαμε αὐτό τό δικαίωμα. Τό δικαίωμα δηλαδή, νά κηλιδώσουμε τήν ἱστορία τῆς πατρίδας μας. Αὐτό θά 'τανε ἀσέβεια στή μνήμη τῶν ἡρωικῶν μας προγόνων. [...]

Μά οὔτε εἶχαμε τό δικαίωμα νά κολλήσουμε μιά ἀτιμωτική σφραγίδα, μιά σφραγίδα αἵσχους, στό κούτελο τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, στό κούτελο τῶν παιδιῶν μας καί τῶν ἐγγονῶν μας, ὅτι κατάγονται ἀπό γενιά εὐνούχων, πού δέχονται νά πεθαίνουν στά πεζοδρόμια ἀπό τόν ἀτιμωτικότερο τῶν θανάτων, ἀπό τήν πείνα, παρά νά πεθαίνουν μέ τό ὅπλο στό χέρι, παλεύοντας γιά τή λευτεριά.¹²

Εἶναι σαφές: Τό ἄξιο τέκνο γίνεται, μέ τή σειρά του, ἄξιος γονιός, ἐκπληρώνοντας τό χρέος του ἀπέναντι στίς γενιές τῶν προγόνων καί κληροδοτώντας στίς ἐπερχόμενες γενιές τό ἴδιο τιμητικό ἰδεώδες. Συνεπῶς, ἡ συμμετοχή στήν Ἀντίσταση εἶναι ὄχι μόνο ἐπιβεβλημένη ἠθική πράξη, ἀλλά καί ἀναγκαῖος δρόμος ἐνστερνισμοῦ τῆς γονεϊκότητας. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή, λοιπόν, δείχνει ἀπτά τό δρόμο γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ δυσχερέστερου μεταξύ τῶν ψυχικῶν ἔργων.

Ψυχική δύναμη τῆς Ἀντίστασης

Τά σημεῖα αὐτά σκιαγραφοῦν τίς βασικές πηγές καί πτυχές τῆς ψυχικῆς δύναμης καί ὁρμῆς, πού ἔδωσε στήν Ἀντίσταση αὐτή τήν ἀκατανίκητη αἴσθηση τοῦ καλοῦ, ἀγαθοῦ καί ἀναγκαίου ἔργου τοῦ καθενός, ἀκόμη καί προσωπικά: Ὑπεράσπιση τοῦ μητρικοῦ ἀντικειμένου ἀπό τίς βαιοπραγίες «κακῶν τέκνων». Ἐπίθεση ἐνάντια στόν παρείσακτο, πού ἀντιπροσωπεύει μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες καί μισητότερες ἐκδοχές τοῦ ἀνταγωνιστῆ. Ἀναδοχή τῆς γονεϊκότητας καί, μέσα ἀπ' αὐτή τή διεργασία, ἀπαλλαγή ἀπό τό ἄγχος τοῦ εὐνουχισμοῦ. Ταύτιση, στό ἐπίπεδο τοῦ ἰδεώδους, μέ τόν πατέρα καί, μ' αὐτό τόν τρόπο, ὑπέρβαση τῆς ὅποιας οἰδιπόδειας ἐνοχῆς καί ἀναστολῆς —ὅπως τό λέει τό «Τραγοῦδι τοῦ ΕΛΑΣ».¹³

12. Ἀρης Βελουχιώτης, *Ὁ λόγος τῆς Λαμίας*, ὁ.π., σ. 16.

13. Ε. Κυριαζή (ἐπιμ.), *Τό ἀντάρτικο*, ὁ.π., σ. 9.

Μέ χίλια ὀνόματα μιά χάρη,
ἀκρίτας εἶτ' ἄρματολός,
ἀντάρτης κλέφτης παλικάρι,
πάντα εἰμ' ὁ ἴδιος ὁ λαός.

Οἱ φαντασιώσεις αὐτές —καί οἱ συναφεῖς ψυχικές διεργασίες μετουσίωσης καί ἐξιδανίκευσης τῶν ὁρμῶν καί τοῦ ἔρωτα καί τοῦ θανάτου (ἡ περίφημη ἐντολή τοῦ Ἕλλη Ἰωάννη μαυροσκούφης «Μόνο γιά κατούρημα!»)— ὄχι μόνο περιγράφουν τίς ψυχικές πηγές τοῦ ἠθικοῦ σθένους καί τοῦ πολεμικοῦ μένους τῆς Ἀντίστασης. Ἀλλά, ἐπιπλέον, φωτίζουν τοὺς «μυστικούς διαύλους» ἐπικοινωνίας, πού συνδέουν τὸν ἡγέτη μέ τή μάζα —στήν περίπτωσι αὐτή τὸν Ἕλλη, πού μέ τό Λόγο τῆς Λαμίας, παραδείγματος χάριν, ἔκανε λόγο καί ἠθική τίς βαθύτερες, ἄρρητες φαντασιώσεις τῆς μάζας.

Αὐτό τό θεμέλιο γενεαλογικό σχῆμα παραπέμπει καί σέ οἰκεῖα θέματα τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ-μυθικοῦ σύμπαντος (βλ. τήν ἀναφερθεῖσα μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετιζῆ, θέματα οἰκεῖα στήν Ἀντιγόνη, τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις, στήν Ὁρέστεια, στοὺς Πέρσες —καθὼς καί τό ἐμβλημα τῆς ΠΕΕΑ, τό φοῖνικα).

Αὐτό καθιστᾷ ἀκόμη πιο ἰσχυρή τήν ἔλξη τῆς Ἀντίστασης πάνω στίς ψυχικές ροπές καί στίς κοινές φαντασιώσεις, πού ἐκφράζονται καί ἀπ' αὐτές τίς ἀναφορές, ἀποτελώντας ταυτόχρονα ἀναγκαῖα στοιχεῖα καί ζήτημα ψυχικῆς ἐπεξεργασίας ἀπό κάθε ἄνθρωπο — ἔργο πού διευκολύνεται στό πλαίσιο τοῦ σχήματος αὐτοῦ.

Ἀντίσταση καί Ἐμφύλιος στήν ψυχή

Ἄν ἀναλύσουμε τίς πτυχές τῆς ψυχικῆς μορφολογίας, πού διατρέχει καί τήν Ἀντίσταση καί τὸν Ἐμφύλιο καί τή μετεμφυλιακή πολιτική ψυχολογία καί κουλτούρα, μπορούμε νά ἐπιστημάνουμε τά ἑξῆς: Τό πιο δύσκολο — ἴσως, μάλιστα καί τό πιο μοιραῖο— ἀπό τά ζητήματα πού ἀντιμετώπισε, καί στό πολιτικό καί στό ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, ἡ Ἀντίσταση εἶναι ὁ πόλεμος Ἑλλήνων κατὰ Ἑλλήνων. Τό ζήτημα αὐτό διατυπώνεται ἀπό τήν πρώτη στιγμή. Ὁ Ἕλλη στή Δομνίστα, στίς 7 Ἰουλίου 1942, διακηρύσσει τό νόημα τῆς Ἀντίστασης μέ

μιά θεμέλια φράση: «Κηρύσσω τήν Ἐπανάστασι κατά τῶν ξένων κατακτητῶν καί τῶν ντόπιων συνεργατῶν τους».

Ἄν, στό πολιτικό επίπεδο, αὐτοί οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» μποροῦν ἐνδεχομένως νά προσδιορισθοῦν μέ ὅρους ταξικῆς τοποθέτησης καί ἠθικοῦ φρονήματος, στό πεδίο τῆς ψυχικῆς δυναμικῆς τό ζήτημα εἶναι πολύ πιό λεπτό, πολύ πιό περίπλοκο, ἀκανθῶδες καί ἐκρηκτικό. Γιατί, στό ἐπίπεδο τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης —μιά μεταφορική γενεαλογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, ἰδίως ὡς σύγκρουσι καλῶν καί κακῶν τέκνων— ἡ ὁποία συγχροτεῖ ὑποκειμενικά καί βιωματικά τή μορφή καί τό νόημα τῆς Ἀντίστασης, αὐτοί οἱ ντόπιοι συνεργάτες δέν ἀντιπροσωπεύουν τόν ξένο, τόν ἄγνωστο, τόν ἀδιάφορο, τόν ριζικά ἀνόμοιο. Ἀλλά, σάν ἀνάξια, βέβαια, τέκνα τῶν ἰδίων, ὅμως, γονέων, αὐτοί οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» ἀντιστοιχοῦν σέ ἀδέρφια. Αὐτό ἐκφράζεται στό τραγούδι ὡς ἑξῆς:

Μές στά κατάμαυρα ντυμένη
καί πληγωμένη ἀπ' τοὺς ἐχθρούς σου,
βαριά θλιμμένη, προδομένη
ἀπό δειλούς προδότες γιούς σου.

Στόν ἀγῶνα ὅλη δοσμένη,
Μάνα Ἑλλάδα, ματωμένη...¹⁴

Συνεπῶς, ἀπό τήν ἀρχή καί σύμφωνα μέ τοὺς ὅρους τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης πού προσδιορίζει τήν ψυχική ἀξία καί θέση τῶν ὁρωμένων, ἡ Ἀντίστασι ἔχει καί διάστασι ἀδελφοκτόνου ἀγῶνα. Δηλαδή ὁ Ἐμφύλιος ἐνυπῆρχε ἐν σπέρματι ἀπό τήν πρώτη στιγμή στήν Ἀντίστασι. Περὶτό νά τονίσουμε τήν καθοριστική βαρύτητα αὐτῆς τῆς συστατικῆς πτυχῆς τῶν πραγμάτων, δηλαδή ὅτι ὁ Ἐμφύλιος ἐνυπῆρχε ἐν σπέρματι ἀπό τήν πρώτη στιγμή στήν Ἀντίστασι —ἐνῶ τεράστιες εἶναι οἱ εὐθύνες ἐκείνων πού ὑποδαύλισαν αὐτή τήν πληγή. Ἀρκοῦμαστε νά ἐπιστημάνουμε ὅτι ἡ συχνότητα καί ἡ ἔμφασι μέ τίς ὁποῖες συναντᾶμε (στά τραγούδια καί στίς λοιπές βιωματικές μαρτυρίες) τό θέμα τῆς προδοσίας εἶναι ἀναπόσπαστο ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ἠθικό μεγαλεῖο καί ἡ ψυχική ἔξαρσι τῆς Ἀντίστασης σκίαζαν μέν, ἀλλά δέν ἐξάλειψαν τή σκοτεινή πλευρά τοῦ ἡλίου —δηλαδή τό πάθος καί τίς ἐμπλοκές τῆς πέραν ἠθικῆς καί νόμου λανθάνουσας ἀδελφοκτονίας.

14. Αὐτόθι, σ. 13.

Τό έμφύλιο σπέρμα

Τό έμφύλιο σπέρμα —ή φαντασίωσι, τῆς ἀδελφοκτονίας— ὑπολανθάνει λοιπόν συστατικά στή δομή τοῦ ψυχικοῦ σύμπαντος τῆς ἱστορίας, πού σπματοδοτεῖ ἡ Ἀντίστασι. Ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ σπέρματος, πάλι, ἦταν ἔργο τῆς ἱστορίας. Γιά λόγους πού ξεπερνοῦν τό πλαίσιο τοῦ παρόντος, τήν Ἀντίστασι ἀκολούθησε ὁ Ἐμφύλιος —καί οἱ συνέπειές του. Ὁ Ἐμφύλιος, προφανῶς, ἀντιστοιχεῖ σέ πράξη πού μετατρέπει τή λογική καί τή δυναμική αὐτῆς τῆς λανθάνουσας σέ ἐκδήλη, ὕλικά ἀπτή ἀδελφοκτονία. Καί διατυπώνει μέ τή γλώσσα τῶν ὄπλων, τῶν δακρύων καί τοῦ αἵματος τά πλάσματα τῆς φαντασίας.

Μερικές παρατηρήσεις πάνω σ' αὐτό:¹⁵ Τά πράγματα εἶχαν χάσει τά ὀνόματά τους. Ἔτσι, ὁ Ἐμφύλιος, τό ἀπτό βίωμα τῆς ἀλληλοσφαγῆς μεταξύ τῶν Ἑλλήνων, εἶχε ἐπονομασθεῖ ἀπό τή μιά «πόλεμος κατὰ προδοτικῶν ξενοκίνητων ὁργανώσεων» (Α.Ν. 509/47) ἢ «συμμοριτοπόλεμος» καί, ἀπό τήν ἄλλη, «ἀντάρτικο» (ὑποτίθεται ὁμοιογενές ὡς πρὸς τή φύση του μέ τήν Ἑθνική Ἀντίστασι —δεύτερο ἀντάρτικο).

Σ' ἓνα τέτοιο θολό σύμπαν —ὅπου ἡ προπαγανδιστική σκοπιμότητα ἐπέστρεφε σάν μπούμερανγκ στὸν ὁμιλῶντα, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ὅσο καί τῆς κατάστασης πνευμάτων— δέν εἶναι παράξενο τό ὅτι ἡ φαντασία ἀναλαμβάνει, μέ τά δικά της ὕλικά καί μέσα, νά ἀποκαταστήσει ἢ νά ἀντιρροπήσει τήν ἐκπτώσι τοῦ λόγου.

Στὴν κοινὴ βάση τῆς ἀδελφοκτόνας φαντασίωσης, λοιπόν, πού ἀποτελεῖ τό κοινὸ «έμφύλιο σπέρμα», ἀναπτύσσονται καί συγκροτοῦνται δύο διαφορετικὰ διανοητικὰ, φαντασιωτικὰ καί ἀγορευτικὰ συστήματα —ὡς τρόποι ἄμυνας κάθε πλευρᾶς ἀπέναντι στή φρίκη-καί-σαγήνη ταυτόχρονα τῆς ἀδελφοκτονίας. Σ' αὐτὴ τή σύγκρουσι, δύο κόσμων τῆς φαντασίας, ἡ ἀντικυβερνητικὴ πλευρά βρίσκεται σέ μειονεκτικὴ θέση, καθὼς ἐπιχειρεῖ νά ἀρνηθεῖ τό προφανές («πολεμῶ τὸν ἀδελφό μου») διαστρέφοντας τό προφανέστερο («σκοπὸς τοῦ πολέμου δέν εἶναι ἡ κατανίκησι τοῦ ἀντιπάλου, ἀλλὰ ἡ συμφιλίωσι μ' αὐτόν»). Πόσο αὐτὴ ἡ δυναμικὴ βάρυνε στὴν τελικὴ εἰκόνα ἀλλοπρόσαλλης καί ἀνερμάτιστης πολιτικῆς, πού ἀκολουθοῦσε αὐτὴ ἡ

15. Ν. Σιδέρης, «Τό έμφύλιο σπέρμα. Ἀντίστασι καί Ἐμφύλιος ὡς φαντασίωσι», *δοκίμεις*, 4(1996), σσ. 189-203.

πλευρά, ἴσως δὲν εἶναι εὐκόλα σταθμητό, ἀλλὰ θὰ ἦταν σφάλμα νά θεωρηθεῖ ἀμελητέο. Στήν ἄλλη πλευρά, παρά τίς προφανεῖς ἀντιφάσεις καί δυσκολίες ὡς πρός τή συγκρότησιν μιᾶς νομιμοποιητικῆς ἀγορευτικότητος, τά πράγματα ξετυλίγονται κάπως ἀπλούστερα. Ὁ Ἐμφύλιος ἀναδιατυπώνεται μὲν ψευδεπίγραφα ὡς «πόλεμος ἐναντίον ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ» —ἀλλὰ σκοπός του ρητά θεωρεῖται ἡ ἐξόντωση τοῦ ἀντιπάλου. Κι αὐτό ἐναρμονίζεται βεβαίως καί μέ τήν ἔμπρακτον ἀγριότητα τῆς ἀναμέτρησης, ἀλλὰ καί μέ τή βαθύτερη ἀγριότητα πού διέπει τή φαντασίωση τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἡ ἄρνησις, δηλαδή, τῆς «ἀδελφικῆς ιδιότητος» στόν συνέλληνα τοῦ Ἐμφυλίου ἐπιτρέπει τή χωρίς ὅρια καί ὑπέρμετρη ἀμφιθυμία ἀνάπτυξη τῆς ἐχθρότητας, μέ στόχο ὅχι τήν ἀδύνατον συμφιλίωση μαζί του, ἀλλὰ τή φυσική καί ἠθική ἐξόντωση αὐτοῦ τοῦ «ἄνομου ξένου».

Σ' αὐτή τή σύγκρουση τῶν κόσμων τῆς φαντασίας, λοιπόν, τό ἰδιαίτερο στοιχεῖο πού ἀναδύεται εἶναι τό ὅτι ἡ ἀρχαιότερη διατύπωση τῆς σύγκρουσης, μέ ὅρους παράνοιας καί ἄρνησης τοῦ δικαιώματος στήν ὑπαρξή γιά τόν ἀντίπαλο, προσθέτει, πέρα ἀπό τήν πολιτική καί ἐπιχειρησιακή, καί μιᾶ ὑπαρξιακή διάσταση στό ἐμφύλιο δράμα. Ἰδωμένη ἀπό τή σκοπιά τοῦ ΔΣΕ, ἡ σύγκρουση αὕτη προτείνει στόν ἀντίπαλο τή συμφιλίωση (δηλαδή δέν τοῦ ἀρνεῖται τό δικαίωμα στήν ὑπαρξή —τό ἀντίθετο μάλιστα). Ὅμως ὁ ἀντίπαλος ἀπειλεῖ ὅχι μόνο μέ καθυπόταξη τῆς βούλησιν γιά πόλεμον (τυπικός σκοπός τοῦ πολέμου, κατά τόν Κλαυζέβετς), ἀλλὰ μέ ἐξάλειψη, φυσική καί συμβολική, τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξιν τοῦ ὑποκειμένου, ἐφόσον ὁ «ἐχθρός» ἀπομειοῦται σέ «ἄνομο πρᾶγμα» —προϋπόθεση γιά τή διεξαγωγή ἐνός «ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου ἐκμηδένισιν τοῦ ἄλλου».

Αὕτη ἡ ἀπειλή ὑπαρξιακοῦ ἀφανισμοῦ, καθὼς συνηγεῖ μέ τό ἄγχος ἀπό τήν ἀπωθημένη φαντασίωση ἀδελφοκτονίας, ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ μεῖζονα πηγὴ ὅχι μόνο του ὅποιου φόβου προκαλεῖ ἡ βία τῆς κυβερνητικῆς παράταξης, ἀλλὰ καί ὡς πρός τό ὅτι ἡ βία αὕτη, φυσική καί συμβολική, ἔρριπται πρόσφυση μέσα στίς ψυχές —ιδίως στίς ψυχές τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἄλλης παράταξης.

Ἡ ἀπειλή αὕτη, ἀνείπωτη σέ μεγάλο βαθμό, ἐσωτερικεύεται βαθμιαῖα, καί ἰδιαίτερα μετὰ τήν ἥττα, μέ τρόπο πού προκαλεῖ τόν τρόμον. Ἐναν τρόπον ἀνείπωτο, ἂν ὅχι καί ἐν μέρει ἀδιανόητο. Τρόμος πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἐκφρασθεῖ, λόγῳ τῶν ἀναγκῶν τοῦ Ἐμφυλίου — ἀλλὰ ὁ ὁποῖος, γιά τό λόγο αὐτό, δέν παύει βεβαίως νά ὑφίσταται καί νά ἔχει καίριες ἐπιπτώσεις.

Χαρακτηριστικές είναι, άλλωστε, ἐδῶ οἱ ἐπιστημάνσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ν. Ζαχαριάδη γιά τήν παθητικότητα, τή διστακτικότητα, τό μούδιασμα, τή συνθηκολόγηση, τό δεῦλιασμα. «τῇ λιποψυχία καί τίς ταλαντεύσεις μέσα στίς γραμμές μας».¹⁶

Τό ἐμφύλιο πνεῦμα

Τό ψυχικό σύμπαν τοῦ Ἐμφυλίου συμπεριλαμβάνει λοιπόν τρεῖς θεμελιώδεις πτυχές, πού εἶναι: Ἡ φαντασίωση τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἡ ρητορική τοῦ ὀλικοῦ θανάτου τοῦ ὑποκειμένου. Καί τό ἐμφύλιο πνεῦμα —δηλαδή ἡ ψυχολογία πού συναπαρτίζεται ἀπό τὰ ἐξῆς βασικά μορφώματα: Ἄρνηση τῆς ὑπαρξιακῆς ὑπόστασης τοῦ ἄλλου καί ὁ ἐξ αὐτῆς φόβος καί τρόμος. Ἀπαίτηση γιά συμμόρφωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητας στή φαντασίωση αὐτή περί ἀνυπαρξίας ἐτερότητας. Ἡ ἀγορευτική ἐπίπτωση καί ἔκφραση αὐτῆς τῆς παραφροσύνης, πού ἀντιστοιχεῖ σέ φόνο τῆς κυριολεξίας.

Ὁ φόνος τῆς κυριολεξίας

Ὁ φόνος τῆς κυριολεξίας ἐκδηλώνεται, ἐν φαντασία καί λόγῳ, ὡς μορφοποιήσεις τοῦ ἀκόλουθου ὑπολανθάνοντος ἀγορευτικοῦ ἀξιώματος: Ἡ τά πάντα εἶναι σχῆμα λόγου —ἡ τίποτε δέν εἶναι σχῆμα λόγου. Ὅπως τά πεῖς, ἔτσι εἶναι —ἡ ὅπως τά λές, ἔτσι καί μόνο ἔτσι εἶναι: Πρόκειται, καί στίς δύο περιπτώσεις, γιά ἄρνηση τῆς μεταφορικότητας τοῦ λόγου, εἴτε μέσω ὑπερτροφίας τῆς εἴτε μέσω ἀτροφίας τῆς διάστασης αὐτῆς. Ὅπως εἶναι βεβαίως προφανές, τό πρῶτο σκέλος τοῦ διλήμματος, ἂν ἰσχύει, ὀδηγεῖ σέ ὀλική ἀπώλεια κάθε αἰσθησης τῆς πραγματικότητας καί, τελικά, σέ ἀνυπαρξία καί ἀλήθειας καί βεβαιότητας. Τό δεύτερο σκέλος, πάλι, ἂν ἰσχύει, ἀντιστοιχεῖ σ' ἕναν κόσμον πού κατοικεῖται ἀποκλειστικά καί μόνο

16. «Ὅλοι στ' ἄρματα! Ὅλα γιά τή νίκη!» (15 Ἰανουαρίου 1948), στό Ἐπιλογή Ἔργων, Ἀθήνα, χ.χ., σσ. 23-85.

από αδιανόητα τέρατα. Στην πρώτη περίπτωση, παραφροσύνη του πνεύματος —στή δεύτερη, παραφροσύνη των πραγμάτων.

Ής πάρουμε γιά παράδειγμα τούς χαρακτηρισμούς έαμοβούλγαροι καί πράκτορες —γιά τούς αντιπάλους των κυβερνώντων ό πρώτος, γιά τούς αντιπάλους τής κομματικής ήγεςίας του ΚΚΕ ό δεύτερος. Ήν όντως είναι μόνο σχήμα λόγου, τότε κάποιος είναι αυτό πού δέν είναι («Βούλγαρος»-«πράκτορας»), ένω δέν είναι αυτό πού είναι («Έλληνας»-«αντίπαλος», αντιστοίχως). Ήν πάλι δέν είναι σχήμα λόγου αλλά κατάσταση πραγμάτων, τότε βεβαίως κανείς δέν γνωρίζει ούτε τί είναι ούτε τί δέν είναι — ούτε ό ίδιος ούτε ό άλλος— σ' έναν κόσμο πού κατοικείται από τέτοιες τερατικές όντότητες («Βούλγαροι» καί «πράκτορες») καί από τόν όποιο άπουσιάζουν οι οικείες μορφές (του «Έλληνα» καί του «αντίπαλου»).

Τέτοια έρωτήματα —τό όντως όν, πώς είναι τό όν καί πώς δέν είναι τό μή-όν, ύπάρχει αλήθεια καί πραγματικότητα, τί έστί λόγος κλπ.— θά αποτελούσαν, ίσως, γόνιμες φιλοσοφικές ένασχολήσεις ή λογικά παίγνια του πνεύματος, αν αποτελούσαν αντικείμενο σεμιναρίων, συγγραμμάτων ή συζητήσεων μεταξύ στοχαστών, σέ συνθήκες άλλες. Όμως, έδω συγκροτούν τό υλικό καί τούς μηχανισμούς ενός άπόλυτα φονικού έφιάλτη, στόν όποιο τά παράδοξα αυτά προκαλούν άπέραντη όδύνη καί καταστροφή, άγωνία καί θάνατο, φυσικό καί ψυχικό. Γιατί ακριβώς προσδιορίζουν —ή απαιτούν νά προσδιορίσουν— τίς ίδιες τίς ύπαρξιακές όρίζουσες, τήν ύπαρξιακή ύπόσταση του ύποκειμένου.¹⁷

Εϋγλωττη είναι, σ' αυτό τό πλαίσιο, ή τύχη του σημαίνοντος «Έλληνας». Τό σημαίνει αυτό, βεβαίως, ως συστατικός προσδιορισμός καί των δύο πλευρών των έμπολέμων, αποτελεί, ως άμοιβαία άποδεχτό καί άναγνωρισμένο, ως τρίτος όρος στή σχέση των δύο αντιπάλων, τήν άπόλυτη προϋπόθεση γιά νά έχουν τά πράγματα τό όνομά τους —καί, πρώτα πρώτα, γιά νά χαρακτηριστεί, κατά κυριολεξίαν καί έν αλήθεια, τό μείζον καί όλικό γεγονός τής σύγκρουσης ως εμφύλιος πόλεμος. Αλλά ή άγορευτική μορφοποίηση τής ιστορίας, καί ως βιώματος καί ως πρακτικής, θεμελιώνεται έκαστέρωθεν ακριβώς στήν έκθλιψη του σημαίνοντος «Έλληνας», ως πρός τόν αντίπαλο, καί τή συνεπαγόμενη άποτομή του σημαίνοντος

17. Πρβλ. Ν. Σιδέρης, *Έσωτερική διγλωσσία. Μορφή καί λειτουργία στό φροϊδικό άσυνείδητο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994.

«ἐμφύλιος», ὡς πρὸς τὴ σύγκρουση. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ὅμως, ἢ βασισμένη στὸν ἀποκλεισμό τέτοιων θεμελιωδῶν σημαίνοντων, πού ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξιακὴ ὑπόστασι τῶν ὑποκειμένων καὶ στὴν ἀναπομειωτὴ φύσι τῶν πραγμάτων, ὁδηγεῖ, κατὰ τρόπο τυπικόν, σὲ δομὲς παραφροσύνης —καὶ σὲ ἀτομικὸ καὶ σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ ἐμφύλιο παράδοξο

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ψυχικὴ ἐσωτερικέυσις τοῦ Ἐμφυλίου βασίστηκε, κατὰ τρόπο καθοριστικόν, στὴν ἄρνησι μιᾶς γνώσης καὶ στὸν ἀποκλεισμό συμβολικῶν ἀναφορῶν, ἀπαραίτητων γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῆς διάστασης καὶ τῆς μεταφορᾶς τῆς κυριολεξίας, γιὰ τὴν ἐκφορὰ ἐγκυροῦ λόγου καὶ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς αἰσθητικῆς παραφροσύνης —καί, πρωταρχικά, στὴ βίαιη ἄρνησι τοῦ σημαίνοντος «Ἑλλήνας» καὶ τοῦ σημαίνοντος «ἐμφύλιος», ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἀναφορὰ στὸν ἄλλον ὡς ἀντίπαλο. Ἀντὶ τῆς κατάφασις στὴ συμβολικὴ κυριολεξία καὶ στὴν πραγματολογικὴ ἐγκυρότητα, προέκυψαν, ὡς πρὸς τὴ μορφοποίησιν καὶ διαχείρισιν τῆς ἐμφυλίας ἐμπειρίας, δύο συμμετρικά παράδοξα: «Δέν εἶναι ἄν καὶ εἶναι» (π.χ., «Ἑλλήνας» καὶ «ἐμφύλιος») τὸ πρῶτο —καὶ «εἶναι ἄν καὶ δέν εἶναι» (π.χ., «πράκτορας» ἢ «Βούλγαρος») τὸ δεύτερο.

Ἡ ὑποκειμενικὴ μορφοποίησιν τῆς ἐμπειρίας μέ τέτοιους ὅρους παραδόξου ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα σὲ ψυχικὰ βιώματα ἀπραγματικότητος, ἀποπροσωποποίησης, διωκτικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἄγχους ἐκμηδένισις. Ἐνδεχομένως, κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, εἶναι κάπως ἀναμενόμενη ἡ ἀποσιώπησις τέτοιων οἰονεῖ καφκικῶν στοιχείων —ἐν μέρει γιὰ λόγους σκοπιμότητος ἢ ἀνάγκης, ἐν μέρει λόγω τῆς δυνατότητος παροχέτευσις τοῦ ἄγχους καὶ τῆς ἀμηχανίας στὴν ἴδια τὴν πράξιν, τὴν ὁριακὴ ἐμπειρία τοῦ πολέμου. Ὅμως, καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἡ ἴδια ἀποσιώπησις συνέχισε νὰ δεσπόζει. Καὶ ἡ μὲν σκοπιμότητα καὶ ἀνάγκη δροῦσαν ἀκόμη — ὅμως, ἡ φυγὴ πρὸς τὴν πράξιν εἶχε, σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸν, ἀποκλεισθεῖ. Γιατί, λοιπόν, ἡ διαιώνισις καὶ τῶν παραδόξων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποσιώπησις τῆς παράδοξης φύσις τους;

Προφανῶς, αὐτὴ ἡ διαιώνισις καὶ ἀποσιώπησις δέν μπορεῖ νὰ βασίζεται

μόνο στήν πολιτική σκοπιμότητα και στήν προπαγανδιστική έμμογή. "Αν δέν είχαν βαθύτερες, έσωτερικές ρίζες, και ή σκοπιμότητα και ή προπαγάνδα θά έπεφταν, άργά ή γρήγορα, στό κενό —και ό λόγος θά κατέλυε τό άπραγματικό παράδοξο.

Οί έσωτερικές αυτές ρίζες, πού άποτελέσαν και τό ένδοψυχικό υπόβαθρο τής μετεμφυλιακής πολιτικής κουλτούρας και ψυχολογίας, μπορούν νά συστηματοποιηθούν και νά σχηματοποιηθούν.

Προκύπτει, τότε, ότι ό πυρήνας τής μετεμφυλιακής πολιτικής ψυχολογίας, ή προέκταση του έμφύλιου πνεύματος στις συνθήκες τής έμφύλιας ειρήνης, έμφανίζει μορφολογία πού αντιστοιχεί έπακριβώς στήν έννοια του διπλού δεσμού (double bind).¹⁸

Η κατάσταση του διπλού δεσμού χαρακτηρίζεται από τά ακόλουθα συστατικά στοιχεία: Είναι κατάσταση ζωτική γιά τό υποκείμενο, όπως, π.χ., ή έξάρτηση του παιδιού από τους μεγάλους και τήν οικόγένεια —ή, στήν περίπτωση του Έμφυλίου, και ή σημασία τής πολιτικής έκβασης τής σύγκρουσης, αλλά και ή ύπαρξιακή σπουδαιότητα του σημαίνοντος «Έλληνας», τόσο γιά τους αγωνιστές τής Έθνικης Αντίστασης και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, αλλά και γιά τους τεταγμένους μέ τήν «έθνικόφρονα» Ελλάδα.

Υπάρχει μιά πρωτοταγής έντολή, από τήν τήρηση τής όποιας κρίνεται ή ύπόσταση του υποκειμένου —όπως, π.χ., «αν δέν αγαπάς τή μαμά, θά τιμωρηθείς», γιά τό παιδί ή, στήν περίπτωση του Έμφυλίου, «αν δέν είσαι Έλληνας, είσαι ανάξιος ύπαρξης» —έκατέρωθεν (άρνηση απόδοσής της στον αντίπαλο, ύπαρξιακή απειλή όταν μου τήν άρνοούνται...).

Υπάρχει, όμως, και μιά δευτεροταγής έντολή, κατά κανόνα μή-ρηματική, πού αποκλείει τήν τήρηση τής πρώτης, όπως, παραδείγματος χάριν, σωματική άποφυγή τής αγάπης του παιδιού εκ μέρους τής μητέρας —ή, στήν περίπτωση του Έμφυλίου, ή έξυπονούμενη έντολή-άπαγόρευση: «Μήν αναγνωρίζεις τήν έλληνική ιδιότητα στον αντίπαλο» (ή, συμμετρικά, τήν ιδιότητα του αντιπάλου στον άλλο Έλληνα). Αυτό, προφανώς, συγκροτεί παράδοξο, εφόσον ή ιδιότητα «Έλληνας» φεύγει από τον κόσμο των σημαινόντων και καθίσταται αντικείμενο αναγνώρισης από τον (θανάσιμο)

18. Σχετικά, G. Bateson, *Steps to an ecology of mind*, Νέα Υόρκη, Ballandines Books, 1972, και J. C. Benoit, *Les doubles liens*, Παρίσι, PUF, 1981.

αντίπαλο, πού διεκδικεί εξίσου, κατοπτρικά, τή μοναδικότητα τῆς «ἐνσάρκωσης» αὐτοῦ τοῦ σημαίνοντος.

Μιά τριτοταγῆς ἐντολή, τώρα, ἔρχεται νά συμπληρώσει τή δόμησι τοῦ συστήματος μέ ὅρους διπλοῦ δεσμοῦ. Μιά ἀπαγόρευσι μετα-ἐπικοινωνίας — διατύπωσης καί σχολιασμοῦ τοῦ ὡς ἄνω παραδόξου καί, τελικά, διαφυγῆς ἀπ' αὐτή τήν κατάστασι — φυσικῆς ἢ ψυχικῆς διαφυγῆς. Παραδείγματος χάριν, ἀπειλή ὀλικῆς ἀπόσυρσης τῆς ἀγάπης γιά τό παιδί, πού θά τολμοῦσε νά πει πώς ἡ μαμά κάτι δέν κάνει καλά — ἢ, στήν περίπτωσι τοῦ Ἐμφυλίου, ἀποκλεισμός ἀπό τοὺς κόλπους τοῦ κινήματος ἢ τοῦ ἔθνους («προδότης», «Βούλγαρος», «χαφίης», «συμμορίτης», «πράκτορας», «Κ/Σ»...).

Τέλος, ἡ παράλογη λογική τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ, ὡς ἐπαναληπτική, ἐμμένουσα ἐμπειρία, ἐσωτερικεύεται καί τό ὑποκείμενο συνεχίζει νά ἀντιλαμβάνεται ἔτσι τόν κόσμο γενικά, ἀκόμη κι ἂν ἔχουν μεταβληθεῖ οἱ συνθήκες — παράδειγμα, ἡ μετεμφυλιακή Ἑλλάδα.

Ἄς συνοψίσουμε τά στοιχεῖα πού ὁργανώνουν τό ἐμφύλιο πνεῦμα κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ: Ἡ κατάστασι, καί γιά τά δύο μέρη, εἶναι ἀκραία ζωτική, ἐφόσον σ' αὐτὴν ἐμπεριέχεται καί ὁ ὑπαρξιακός προσδιορισμός «Ἕλληνας», καί ἡ ἀπειλή τῆς φυσικῆς ἐξόντωσής ἢ τῆς ἐν γένει ἀκραίας ὀδύνης, καί ἡ ἐπιταγή τοῦ φόνου, καί ἡ διακύβευσι πολιτικῶν καί ιδεολογικῶν ἀναφορῶν ὁλοποιῶν ὡς πρὸς τή σημασία τους.

Τό παράδοξο θά μπορούσε νά συνοψισθεῖ ὡς ἐξῆς — λεκτική παράφρασι καί σχηματοποίησι στοιχείων πολλῶν καί κατὰ κανόνα μή-λεκτικῶν, θεβαίως: «Ἄν εἶσαι Ἕλληνας, ἀνάξιος, γιατί οἱ θέσεις σου σέ καθιστοῦν μή-Ἕλληνα. Κι ἂν δέν εἶσαι Ἕλληνας, πάλι ἀνάξιος, γιατί δέν εἶσαι τίποτε» — ἢ, ἀπό μιά ἄλλη ὀπτική γωνία, «ἂν εἶσαι ἀντίπαλος, δέν εἶσαι Ἕλληνας — κι ἂν εἶσαι Ἕλληνας, δέν εἶσαι ἀντίπαλος». Προφανῶς, ἡ ψυχικὴ διαχείρισι τοῦ ἐμφυλίου διώματος μέ τέτοιους ὅρους παραδόξου εἶναι ἀδιέξοδη — μέ δύο ἀκραίες θύρες διαφυγῆς: Ἡ ἀρνεῖσαι στὸν ἀντίπαλο τὴν ιδιότητα τοῦ Ἕλληνα (κακοποιώντας τή συμβολικὴ τάξι τοῦ κόσμου) ἢ ἀρνεῖσαι στὸν Ἕλληνα τὴν ιδιότητα τοῦ ἀντιπάλου (κακοποιώντας τή φύσι τῶν πραγμάτων).

Ἡ ἀποσιώπησι τοῦ παραδόξου ἐδράζεται στὸ ἐξῆς λογικὸ ὑπόδειγμα:

Ἄν μιλήσω, ψεύδομαι περὶ τοῦ ἄλλου, χαρακτηρίζοντάς τον «μή-Ἕλληνα» (ἢ «μή-ἀντίπαλο»).

Καί τό ψευδός αὐτό ἐπιστρέφει κατοπτρικά καί σέ μένα τόν ἴδιο —ἐφό-
σον, μέ τό ἴδιο, συμμετρικά ἐφαρμοζόμενο κριτήριο, κι ἐγώ μπορεῖ νά χάνω
τήν ιδιότητα πού τοῦ στερεῶ («Ἕλληνας» ἢ «ἀντίπαλος»).

Συνεπῶς, ἂν ἰσχύει αὐτό πού τοῦ ἀποδίδω («μή-Ἕλληνας»), τότε δέν
ἰσχύει, γιατί κι ἐγώ στήν ἴδια θέση βρίσκομαι, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἂν καί
ὅμοιος μ' αὐτόν, ὥστόσο εἶμαι Ἕλληνας —κι ἂν δέν ἰσχύει αὐτό πού τοῦ
ἀποδίδω («μή-Ἕλληνας»), τότε ἰσχύει, γιατί, ἂν καί ὅμοιος, διαφέρει ἀπό
μένα σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο... Ἡ μέ πιό ἀκραία σχηματοποίηση:
«Ἕνας Ἕλληνας λέει ὅτι Ἕνας Ἕλληνας δέν εἶναι Ἕλληνας». Ἡ ἀνακύ-
κλωσι αὐτοῦ τοῦ παραδόξου μπορεῖ ἐδῶ νά ἔχει χαρακτήρα λογικῆς ἀνά-
λυσης. Ὅμως, ὅταν ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτό νά μορφοποιηθεῖ, νοηματοδοτώ-
ντας τήν, τήν ἀκραία ἐμφύλια ἐμπειρία καί τήν ψυχική της ἐγγραφή, ἀτο-
μική ἢ συλλογική, τότε εἶναι σχεδόν ἀναπόφευκτο νά ὁδηγήσει σέ ἀδιέξοδα
καί, τελικά, σέ κενό τοῦ λόγου καί τοῦ νοῦ —σέ βίωσι τῆς ἱστορικῆς ἐμ-
πειρίας μέ ὅρους ἀπραγματικῆς παραφροσύνης.

Τέλος, ἡ ἐσωτερίκευσι τῆς κατάστασης μορφοποιεῖται καί μέσα ἀπό
ἐναν πρόσθετο μηχανισμό συγχινησιακῆς οἰκονομίας, πού ἐκδηλώνεται κα-
τοπτρικά στίς δύο παρατάξεις —ὡς ἄρνησι τοῦ δικαιώματος ὑπαρξῆς τοῦ
νικημένου, ἀπό τή μιά, ὡς ἄρνησι τοῦ φόβου τοῦ ἡττημένου, ἀπό τήν ἄλ-
λη. Ἡ διάστροφι ἀπόλαυσι τῆς νίκης, ἀπό τήν πλευρά τῶν νικητῶν, μέσα
ἀπό τή διαιώνισι τῆς τρομοκρατίας, συμπληρώνει τήν ἀπραγματική ἄρνη-
σι τοῦ τρόμου (μέ ὀριακή διατύπωσι τῆς ἄρνησις αὐτῆς, τήν παρονομα-
σία τῆς στρατιωτικῆς ἥττας μέ τήν ἔκφρασι «τό ὄπλο παρά πόδα...»)
πού ὑπάρχει στήν ψυχή τοῦ ἡττημένου, ἀπό τήν ἄλλη.

Ἔτσι, λοιπόν, τό ἐμφύλιο πνεῦμα χαρακτηρίζεται ἀπό τά ἐξῆς: Ἔχει
ὡς βάση τή θεμελιακή φαντασίωσι τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἔχει ὡς περιεχό-
μενο τήν παρανοϊκῆς χροιάς ὀργάνωσι τοῦ κόσμου, μέσω τῆς ἄρνησις δι-
καιώματος ὑπαρξῆς τῆς ἐτερότητας. Ἔχει ὡς ἀγορευτικό ἀντίκρισμα τό
φόνου τῆς κυριολεξίας. Ἔχει, συνολικά, μορφολογία διπλοῦ δεσμοῦ —ἀλλά
καί περικλείει, δυνάμει, τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη ὑπέρβασης/καινοτομίας.
Ἔχει, συνεπῶς, ὡς ἐπίπτωσι τήν καλλιέργεια παραφροσύνης.

Παράδοξο και ιστορία

Ἡ δεκαετία τοῦ '40 ἀντιστοιχεῖ στή βλάστηση τοῦ ἐμφύλιου σπέρματος καί στή διαμόρφωση τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος. Ἡ δεκαετία τοῦ '50 ἀντιστοιχεῖ στήν παράδοση διαιώνιστη τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος στίς συνθήκες τῆς ἐμφύλιας εἰρήνης. Βασικός μηχανισμός αὐτῆς τῆς διαιώνιστης, ἡ ἀσκήση τοῦ τρόμου ἀπό τοὺς νικητές, ἡ ἀνείπωτη βίωση τοῦ τρόμου ἀπό τοὺς νικημένους.

Αὐτός ὁ τρόμος, πού δέν ἐπιτρέπεται νά ὁμολογηθεῖ καί νά ἐκφρασθεῖ, στό πλαίσιο τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος, ἐπιστρέφει κατοπινά σάν λυτρωτική παραίτηση ἀπό τήν ἀναφορά στήν πολιτική ἰδεολογία τοῦ ΔΣΕ καί τοῦ ΚΚΕ, σάν ἐτοιμότητα προσχώρησης στό ἥπιο ὄραμα συμφιλίωσης, πού ἐξέφρασε, στή δεκαετία τοῦ '60, ὁ πρωθυπουργός μιᾶς ἐμφύλιας σύγκρουσης — ὁ Γ. Παπανδρέου· στή μεταπολίτευση, ἡ κυβέρνησις Ἐθνικῆς Ἑνότητος καί, ιδίως, ἀργότερα ἡ πρότασις τοῦ ΠΑΣΟΚ — ἰδιοποιούμενη ἐν μέρει τήν ἀγορευτικότητα τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης, ἀλλά καί ρητά ἀπαρνούμενη κάθε ἀδελφοκτόνο ἀναφορά σέ σχέση τόσο μέ τοὺς «μή-προνομιούχους Ἕλληνες», ἀλλά καί μέ αὐτούς τοὺς «προνομιούχους».

Οἱ τελευταῖες ἀπολήξεις τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος ἔχασαν τή διανοητική καί πολιτική τους λειτουργικότητα μέ τό «βρώμικο '89». Ἡ συμμαχία Δεξιᾶς-Ἀριστερᾶς τό '89, ὅποια κι ἂν εἶναι, ἐνδεχομένως θετική ἢ ἀρνητική, ἡ ἀξιολόγησή της μέ ὅρους πολιτικῆς ἐπιλογῆς, ὑπῆρξε λυτρωτική ὡς πρὸς τήν πολιτική ψυχολογία καί κουλτούρα τῆς Ἑλλάδας — σάν χειρονομία πού ἀποτίναξε τοὺς διπλοὺς δεσμούς τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος.

Βέβαια, ἀπό μιὰ ὀρισμένη, ὀπτική γωνία — ἐν τέλει, τήν ὀπτική γωνία τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος — αὐτή ἡ χειρονομία μπορεῖ νά φαίνεται «παρά φύσιν», ἴσως καί «τρελή». Ἄσχετα ἀπὸ τήν πολιτική της ἀξιολόγησι, καί πάλι, ἡ συμμαχία Δεξιᾶς-Ἀριστερᾶς εἶναι, μέ ὅρους ἐμφύλιου πνεύματος, «τρελή».

Ὡστόσο, ἡ «τρελή» της διάστασις ἀντιπροσωπεύει καί μιὰ παράδοξα πρόσφορη ἀπάντησι, καί, τελικά, ὑπέρβασι, τῆς παραφροσύνης, πού συνιστοῦσε ἡ διαιώνισις τοῦ Ἐμφύλιου στό νοῦ καί στά πνεύματα (καί ἡ σχετική πολιτική παγίδευσι, τῆς Ἀριστερᾶς σέ ὑποτίθεται «ἐξαναγκαστικές συμμαχίες»...).

Ὡς ἐπίλογος

Ίσως ἀποτελεῖ εἰρωνεία τῆς τύχης — ἡ πανουργία τῆς ἱστορίας; — τό ὅτι ἡ καίρια διεργασία, ἡ ὁποία ὁδήγησε στήν ὑπέρβαση τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ, πού χαρακτηρίζει τό ἐμφύλιο πνεῦμα, ἦταν ἡ κρίση τῶν συνενοχῶν. Δηλαδή, ἡ, μετά τή μεταπολίτευση καί ἰδίως στή δεκαετία τοῦ '80, γενίκευση τῆς ἰδιοποίησης τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καί τοῦ δημόσιου πράγματος, μέσα ἀπό πλέγματα ἀρπακτικῶν πρακτικῶν καί ἡθῶν, κατέλυσε κάθε ἡθική διάκριση μεταξύ πρώην νικητῶν καί τότε ἡττημένων (δεξιά παράταξη) καί πρώην ἡττημένων καί τότε, μέσω ΠΑΣΟΚ, «στήν ἐξουσία» — βεβαίως, κατ' εὐφημισμόν. Τό ὅτι τό κόμμα αὐτό ἀπεπέμφθη ἀπό τή διακυβέρνηση τῆς χώρας μέ βασικό σύνθημα τήν «κάθαρση», ἥτοι τήν κρίση αὐτοῦ τοῦ γενικευμένου συστήματος συνενοχῶν, ἦταν καί ἡ τελική χειρονομία ἐνταφιασμοῦ τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, τό «'89» ἀντιπροσωπεύει καί ὁρόσημο περιοδολόγησης ὅχι μόνο τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς κουλτούρας. Ἡ ὁποία, βεβαίως, ἀκόμη ἀναζητεῖ ἐπώδυνα τή νέα της μορφολογία — μέσα στό κενό, πού, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἄφησε πίσω της ἡ ἀναπόφευκτα, ἴσως, παράδοξη ὑπέρβαση τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος.